

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ
1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ (Դուռերի գավառի օրինակով)

Բարկեն Ա. Ղազարյան

Երևանի պետական համալսարան Երևան, ՀՀ

Անվտոմ

Նախաբան. 20-րդ դարի առաջին քառորդում՝ Արևելյան Վրաստանի տարածքում Դուռերի գավառը ամենանոսր և փոքրաթիվ բնակչությունն է ունեցել: Բնակլիմայական պայմանները, անբարենպաստ գյուղատնտեսական նախադրյալները և դարերի ընթացքում լեռնականների ասպատակությունները բնակչությանը զերծ են պահել այնտեղ բնակություն հաստատելուց: Դուռերի գավառը, չնայած իր գեղատեսիլ բնությանը և չօգտագործված ներուժին, խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո՝ 1920-ական թվականներին, շարունակում էր մնալ սակավամարդ: Հայ բնակչությունը ի տարբերություն վրացական այլ գավառների(yezа), ուներ ցածր տեսակարար կշիռ, սակայն որոշ գյուղախմբերում և Դուռեր քաղաքում երկրորդ ազգային փոքրամասնությունն էր վրացիներից հետո: Հատկանշական է, որ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայերի թիվը աստիճանաբար սկսում է աճել: 1897 թվականի Համառուսաստանյան մարդահամարով հայ բնակչության թիվը, կարծում ենք, ներկայացված է ոչ ճշգրիտ, քանի որ վիճակագրությունը կազմվել է ըստ դավանանքի և մայրենի լեզվի տիրապետման: Տվյալների թերահավատության հանգամանքը պայմանավորում ենք հաշվառման դավանական բարդություններով և ցարական Ռուսաստանի վարած ազգային քաղաքականությամբ: 1926 թ. Համամիութենական մարդահամարի տվյալներով՝ հայերի քանակը չնչին թվով ավելացել է: Խորհրդային կարգերի հաստատումը իրենից ենթադրում էր ժողովուրդների հավասարություն, համերաշխություն, համակեցության և բարիդրացության դրսևորումներ: Հայերի թվաքանակի աճը պայմանավորում ենք խորհրդային պետության ազգային և բարիդրացիական քաղաքականության դրսևորման հետևանք: Այդ հանգամանքը, մեր կարծիքով, պայմանավորված է նաև Համամիութենական մարդահամարի ճշգրիտ տվյալ-

ների փաստարկմամբ: *Մեթոդաբանությունը և մեթոդները*։ Տվյալ ժամանակաշրջանի գավառի բնակչության տեղաբաշխվածության վերաբերյալ իրականացված հետազոտություններ չկան, իսկ վրացական աղբյուրներին հասանելիությունը սահմանափակ է, այդ պատճառով օգտվել ենք հիշյալ շրջանի մարդահամարների վիճակագրական տվյալներից: Ուսումնասիրությունը իրականացվել է ըստ 1926 թվականի ԽՍՀՄ Համամիութենական առաջին մարդահամարի տվյալների, հիշյալ ժամանակաշրջանի պարբերական մամուլի և վրացական աղբյուրների, իսկ 20-րդ դարի սկզբի վիճակագրական տվյալների համեմատության համար օգտագործել ենք Կովկասյան տարեցույցը և 1897 թվականի Համառուսաստանյան մարդահամարը: Հետազոտության ընթացքում իրականացրել ենք պատմահամեմատական, և տվյալների վիճակագրական համադրման վերլուծության մեթոդներ: *Արդյունքներ*։ Հոդվածը նվիրված է քիչ ուսումնասիրված կամ գրեթե չուսումնասիրված թեմայի: Աշխատանքի նորույթն է՝ վիճակագրական աղբյուրների հիման վրա համակողմանի և օբյեկտիվ վերլուծությամբ ներկայացնել Դուշեթի գավառի վիճակագրական և ժողովրդագրական տեղաշարժերը և հայ բնակչության պատմական դերն ու ներկայությունը հիշյալ ժամանակահատվածում:

Բանալի բառեր՝ *Վրաստան, հայեր, Դուշեթ, գավառ, Թիֆլիսի նահանգ, մարդահամար, խորհրդային կարգեր:*

Ինչպես հղել՝ Ղազարյան Բ. *Ժողովրդագրական պատկերը Արևելյան Վրաստանում 1920-ական թթ. (Դուշեթի գավառի օրինակով) // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: 2026: Հ. 1 (26): 45-54 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2026.29.1-45*

DEMOGRAPHIC PICTURE IN EASTERN GEORGIA IN THE 1920S (A Case Study of the District of Dusheti)

Babken A. Ghazaryan

Yerevan Steite University, RA

Abstract

Introduction: Dusheti district had the most sparse and small population in the territory of Eastern Georgia. Climatic conditions, unfavorable agricultural prerequisites and raids by mountaineers over the centuries kept the population away from settling there. Despite its picturesque nature and untapped potential, Dusheti district continued to have a sparse population in the 1920s after the establishment of Soviet power. The Armenian population, unlike other provinces (uezd), had a low proportion, but in some rural communities and the city of Dusheti it was the second national minority after the Georgians. It is noteworthy that in the late 19th and early 20th centuries the number of Armenians gradually began to grow. We conclude that the number of Armenians in the All-Russian Census of 1897 is presented inaccurately, since the statistics were compiled according to religion and knowledge of the native language. We attribute the uncertainty of the data to the difficulties of religious registration and the national policy pursued by Tsarist Russia. According to the data of the All-Union Census of 1926, the number of Armenians increased slightly. The establishment of the Soviet regime implied equality, solidarity, manifestations of coexistence and goodwill among peoples. We attribute the growth in the number of Armenians to the manifestation of the national and good-neighborly policy of the Soviet state. This connection, in our opinion, is also conditioned

by the argumentation of the accurate data of the All-Union Census. *Methods and materials:* There are no studies conducted on the distribution of the population of the given period and province, and access to Georgian sources is limited, therefore we used statistical data and censuses of the mentioned period. The study was conducted based on the data of the first All-Union Census of the USSR in 1926, periodicals of the mentioned period and Georgian sources, and for the comparison of statistical data of the beginning of the 20th century, we used the Caucasian Yearbook and the All-Russian Census of 1897. During the research, historical-comparative and statistical data analysis methods were applied. *Results:* The article is devoted to a little-studied or almost unstudied topic. The novelty of the work is to present the statistical and demographic shifts of the Dusheti province and the historical role and presence of the Armenian population in the mentioned period with a comprehensive and objective analysis based on statistical sources.

Key words: *Georgia, Armenians, Dusheti, province, Tiflis province, census, Soviet regime.*

Citation: Ghazaryan B. *Demographic picture in Eastern Georgia in the 1920s (A Case Study of the District of Dusheti)*.// "Scientific Works" of SCAS NAS of RA. Gyumri, 2026. 45-54 pp..

DOI: 10.52971/18294316-2026.29.1-45

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն. Դուշեթի գավառը ձևավորվել է 19-րդ դարում. վերջնական կարգավիճակը ստանալով 1867 թվականին՝ այն ընդգրկվել է Թիֆլիսի նահանգի կազմում [8]: Տարիների ընթացքում գավառի կազմում ընդգրկվել են Քսանի, Թիանեթի օկրուգի մի մասը և նախկին Սցիի օկրուգը: Դուշեթի գավառը գոյություն է ունեցել մինչև 1929 թվականը, իսկ գավառի փոխարեն խորհրդային իշխանությունները վերաձևեցին սահմանները, և ստեղծվեցին Դուշեթի, Սցխեթայի և Կազբեգիի շրջանները:

Համառուսաստանյան 1897 թվականի մարդահամարի տվյալներով Դուշեթի գավառը ունեցել է 67.719 բնակիչ, որից վրացիները կազմել են 49.690 մարդ, իսկ հայերը՝ 1680 [3, էջեր 1-3]:

Կովկասյան տարեցույցի տվյալների դիտարկումը պարզում է, որ 20-րդ դարի սկզբներին գավառի բնակչությունը չի աճել, նույնիսկ նվազել է: Այսպես, 1912 թվականի տվյալներով՝ գավառի բնակչությունը կազմել է 68.356 մարդ [4, էջեր 164-175.], իսկ արդեն 1916 թվականին 65.737 մարդ, որից 693-ը հաշվառվել են որպես ժամանակավոր բնակիչներ [6, էջեր 206-213.]: Հայերի ընդհանուր թիվը 1917 թվականի տվյալներով նշվում է 3671 հոգի [6, էջեր 206-213.]: Ինչպես նկատելի է, տարօրինակ կերպով հայերի թվաքանակը 1897 թվականի համեմատ աճել է: Այս առնչությամբ, վերլուծելով իրավիճակը, կարող ենք երկու տարբերակ դիտարկել՝

1. Հայերի թվաքանակը աճել է Օսմանյան Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Ռուսական կայսրության սահմաններում հաստատված հայ գաղթականների հաշվին, որոցից շատերը հայտնվել են նաև Դուշեթի գավառում.

2. Հայերի թիվը սխալ են ներկայացրել Համառուսաստանյան 1897 թվականի մարդահամարի տվյալներով: Կարծում ենք այդ թյուրընթացումը տեղի է ունեցել այն պատճառով, որ Դուշեթի գավառում բնակչությանը գրանցել են ոչ թե ըստ էթնիկ պատկանելիության, այլ ըստ դավանական պատկերի: Նույնը իրականացվել է Գորիի գավառում:

Մեր կարծիքով, այս երկրորդ տեսակետն ավելի արժանահավատ է, քանի որ ցեղասպանության ժամանակահատվածում հայ բնակիչները հիմնականում հաստատվել են Վրաստանի արևմտյան և հարավային շրջաններում, ինչպես նաև Սամցխե-Ջավախքում:

**Դուշեթի գավառի բնակչության տեղաշարժերն
ըստ 1926 թ. Համամիութենական մարդահամարի տվյալների**

1926 թ. Համամիութենական մարդահամարի տվյալներով՝ Դուշեթի գավառը բաժանված էր 18 գյուղախմբերի, ուներ 1 քաղաք՝ Դուշեթը: 18 թեմերում կար ընդամենը 380 գյուղական բնակավայր, գավառի բնակչությունը՝ 63.239 մարդ [2, էջեր 3-4], հայերի թիվը կազմել է 2577 մարդ (1313-ը արական, 1264-ը իգական սեռի ներկայացուցիչ) [2, էջ 88]:

Աղյուսակ 1.

**Դուշեթի գավառի գյուղախմբերի քանակը և բնակչությունը ըստ 1926 թվականի
Համամիութենական մարդահամարի տվյալների**

Բնակավայր	Թեմում ընդգրկված բնակավայրերի թիվ	Ծուխ	Ընդհանուր բնակչություն
1. Անանուրի(անանուր)	15	529	2763
2. Արխուտի(արხოտ)	3	70	256
3. Բագալեթի(Զաճաղեո)	48	1586	10. 653
4. Բարխախտ(Զարոսախ)	14	245	1006
5. Բացալիգո(Զաճաղեո)	19	291	1196
6. Ժինվալի(Յոնջալ)	25	644	3112
7. Կազբեկի(Կաճեճե)	25	1160	5598
8. Կոբի(Կոբ)	28	468	3129
9. Մադարոսկարի(Մադարոսկար)	15	332	1459
10. Միսակծիլի(Մոսաճեճե)	11	571	2624
11. Սլեթի(Մեղեո)	35	572	3401
12. Մուլարանի(Մուշան)	15	1849	8696
13. Մադիլվարի(Մաճուճե)	13	595	3554
14. Փասանուրի(Փասանուր)	52	1237	7082
15. Սագուրամո(Սաղարամ)	12	772	3618
16. Ուկանավալի(Մաճաճե)	20	188	800
17. Ճուրթի(Քոճորո)	19	640	3182
18. Շաթիլի(Մաճե)	12	223	1110
19. Դուշեթ քաղաք (ճուճեո յալալե)	-		2100
Ընդհանուր	380	11.981 ծուխ	63.239 բնակիչ

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել է՝ РГБ, Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. 14, Москва, 1929, ССР Грузия, стр.3-4.

Դուշեթի գավառում հիշյալ ժամանակահատվածում բնակչության գերակշիռ մաս են կազմել վրացիները, իսկ որոշ բնակավայրերում՝ նաև օսերը: Մնացյալ ազգային փոքրամասնությունները՝ ասորիները, թյուրքերը, գերմանացիները, ռուսները, ինգուշները և վրացական հրեաները մաս են կազմել գավառի բնակչության կազմում, սակայն նրանց

ժողովրդագրական պատկերը Արևելյան Վրաստանում 1920-ական թվականներին...

թիվը չի գերազանցել մի քանի տասնյակը¹: Հայ բնակչությունը ոչ բոլոր գյուղախմբերում է բնակվել, իսկ Դուշեթ քաղաքում և Մուխրանի գյուղախմբում այն եղել է երկրորդ էթնիկ խումբը վրացիներից հետո [2, էջ 88]:

Աղյուսակ 2

Դուշեթի գավառի գյուղախմբերի և Դուշեթ քաղաքի բնակչությունն ըստ 1926 թ. Համամիութենական մարդահամարի տվյալների

Բնակավայր	Ընդ. բնակչ.	հայեր	վրացիներ	Օսեր	Ռուսներ
1. Դուշեթ քաղաք (ձախառն խումբ)	2100 (974 ար., 1126 իգ.)	377 (78 ար., 199 իգ.)	1619 (748 ար., 71 իգ.)	39 (19 ար., 20 իգ.)	38 (13 ար., 25 իգ.)
2. Անանուրի (անախոր)	2763 (1421 ար., 1342 իգ.)	60 (28 ար., 32 իգ.)	2307 (1185 ար., 1122 իգ.)	3890 (205 ար., 184 իգ.)	6 (2 ար., 4 իգ.)
3. Արխուտի (արծառ)	256 (123 ար., 133 իգ.)	—	256 (123 ար., 133 իգ.)	—	—
4. Բազալեթի (Բաբալեթ)	8553 (4388 ար., 4165 իգ.)	215 (126 ար., 89 իգ.)	7139 (3655 ար., 3484 իգ.)	1180 (602 ար., 578 իգ.)	15 (3 ար., 12 իգ.)
5. Բարխախ (Բարխախ)	1006 (467 ար., 539 իգ.)	—	1006 (467 ար., 539 իգ.)	—	—
6. Բացալիգո (Բացալիգո)	1196 (557 ար., 639 իգ.)	—	1196 (557 ար., 639 իգ.)	—	—
7. Ժինվալի (ժինվալի)	3112 (1596 ար., 1516 իգ.)	1 (0 ար., 2 իգ.)	3106 (1596 ար., 1510 իգ.)	2 (0 ար., 2 իգ.)	—
8. Կագեկի (Կագեկի)	5598 (25 ար., 3074 իգ.)	—	5505 (2488 ար., 3017 իգ.)	79 (30 ար., 49 իգ.)	—
9. Կոբի (Կոբի)	3129 (1504 ար., 1625 իգ.)	—	14 (10 ար., 4 իգ.)	3111 (1492 ար., 1619 իգ.)	4 (2 ար., 2 իգ.)
10. Մադարոսկարի (Մադարոսկարի)	1459 (696 ար., 763 իգ.)	—	1459 (696 ար., 763 իգ.)	—	—
11. Միսակի (Միսակի)	2624 (1346 ար., 1278 իգ.)	18 (10 ար., 8 իգ.)	1915 (987 ար., 928 իգ.)	679 (341 ար., 338 իգ.)	1 (1 ար., 0 իգ.)
12. Սլեթի (Սլեթի)	3401 (1588 ար., 1813 իգ.)	1 (1 ար., 0 իգ.)	33830 (1584 ար., 1799 իգ.)	6 (1 ար., 5 իգ.)	1 (1 ար., 0 իգ.)
13. Մուխրանի (Մուխրանի)	8696 (4360 ար., 4336 իգ.)	1699 (858 ար., 841 իգ.)	5841 (2894 ար., 2947 իգ.)	229 (117 ար., 112 իգ.)	41 (16 ար., 25 իգ.)
14. Մադիգվարի (Մադիգվարի)	3554 (1837 ար., 1717 իգ.)	83 (45 ար., 38 իգ.)	1583 (795 ար., 788 իգ.)	1865 (99 ար., 875 իգ.)	7 (1 ար., 6 իգ.)
15. Փասանուրի (Փասանուրի)	7082 (3449 ար., 3633 իգ.)	16 (9 ար., 7 իգ.)	7019 (3843 ար., 3546 իգ.)	20 (5 ար., 15 իգ.)	18 (10 ար., 8 իգ.)
16. Մագուրամի (Մագուրամի)	3618 (183 ար., 1725 իգ.)	99 (54 ար., 45 իգ.)	31800 (1660 ար., 1520 իգ.)	326 (170 ար., 156 իգ.)	7 (5 ար., 2 իգ.)

¹ Դուշեթի գավառում, ըստ 1926 թվականի Համամիութենական մարդահամարի տվյալների, ազգային փոքրամասնությունները հիմնականում քիչ թվաքանակով էին բնակվում: Շրջանի միակ քաղաք Դուշեթում բնակվում էին նաև թյուրքեր, գերմանացիներ, սակայն նրանց թիվը չէր անցնում մեկ տասնյակը: Գավառի գյուղախմբերից մեկում (Մադիգվարի) բնակվում էին նաև ինգուլներ. ավելի մանրամասն տե՛ս ՐԳԲ, Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. 14, Москва, 1929, ССР Грузии, Таблица X, стр. 88.: Գեորգիև Գ., Վրաստանի ցեղերի և էթնոգրաֆիկ խմբերի էթնոլոգիական և սոցիոլոգիական քննարկումը, Երևան, 2013, էջ. 365-366. .

Բարկեն Ղազարյան

(Նաջըրածո)					
17. Ուկանափշավի (Չրանգեմաճո)	800 (397 ար., 403 իգ.)	—	800 (397 ար., 403 իգ.)	—	—
18. Ճուրթրթի (Քոճորտո)	3182 (1596 ար., 1586 իգ.)	7 (4 ար., 3 իգ.)	2768 (1391 ար., 1377 իգ.)	401 (196 ար., 205 իգ.)	2 (2 ար., 0 իգ.)
19. Շաթիլի (Յատուլո)	1110 (538 ար., 572 իգ.)	—	1014 (484 ար., 530 իգ.)	—	—
Ընդամենը	63.239 (31.254 ար., 31.985 իգ.)	2577 (133 ար., 1264 իգ.)	51.110 (25.137 ար., 25.973 իգ.)	8326 (4168 ար., 4158 իգ.)	140 (54 ար., 86 իգ.)

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել է՝ РГБ, Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. 14, Москва, 1929, ССР Грүзһи, стр. 88.

Ինչպես նկատելի է աղյուսակից, հայերը բնակվել են 18 գյուղախմբերից 10-ում, նաև Դուշեթ քաղաքում: Ամենից մեծ թվով հայեր բնակվել են Մուխրանի և Բազալեթի գյուղախմբերում: Այս բնակավայրերն ունեն պատմական արմատներ: Բնակավայրի պատմությունը նշանավորվում է նրանով, որ այդտեղ միմյանց դեմ պայքարել են Թեյմուրազ 1-ին արքան և նշանավոր զորավար Գիորգի Սասկաձեն: Նշվում է, որ 18-րդ դարում այնտեղ բնակվում էր թվով 19 ընտանիք [2, էջեր 85-86]: 1914 թվականի տվյալներով՝ Բազալեթում բնակվել է 524 մարդ, իսկ բնակավայրը նշում է, որպես վրացաբնակ [5, էջ 95]: 1926 թվականի տվյալներով, երբ Բազալեթի թեմում ընդգրկված էր արդեն 48 գյուղական համայնք, բնակչությունը տասնապատկվել է:

Ինչպես Վրաստանի կենտրոնական այլ շրջաններում, այնպես էլ Դուշեթի գավառում քիչ թիվ է կազմել *հայախոս* հայ բնակչությունը: Գավառի 2577 հայ բնակչից միայն 143-ն է, ըստ մարդահամարի արդյունքների, մայրենին համարել հայերենը [2, էջ 89]: Բազալեթի շուրջ 215 հայ բնակչից հայերենին տիրապետել է ընդամենը 7 հոգին [2, էջ 89]: Այս հանգամանքը մենք պայմանավորում ենք հայկական դպրոցների բացակայությամբ և Հայ Առաքելական եկեղեցու սակավ հնարավորություններով: Դուշեթի գավառում թեև 5 նշանավոր եկեղեցիներ կային՝ Անանուր Սբ Աստվածածին (1850թ.), Դուշեթ քաղաքի Սբ Աստվածածին (1820-1902թթ.), գերեզմանատան Սբ Գևորգ (19-րդ դար) և Մճաղիջվարիի Սբ Աստվածածին եկեղեցիները [1, էջ 1]: Սրանք բոլորն էլ կառուցվել են հայերի կողմից ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տարիներին, սակայն ենթադրում ենք, որ հետագայում տեղի հայերը դարձել էին վրացախոս և ուղղադավան: Ավելորդ չէ նկատել, որ դեռևս 19-րդ դարի երկրորդ կեսից վրաց վերնախավը առաջնորդվում էր ազգային քաղաքականության առաջխաղացմամբ: Վրացի մտավորական Յակոբ Գոգեբաշվիլին վրացերեն լեզվի և դավանանքի մասին ասել է. «Դարեր շարունակ Վրաստանի անհարմար թշնամիները փորձում էին խլել մեզնից մեր հավատքը և իրենց հավատքին դարձնել, իսկ ինչ վերաբերում է մեր լեզվին, ոչ միայն չէին մտածում մեր լեզուն խլելու, այն արմատախիլ անելու և վերացնելու մասին, այլ իրենք էլ էին սովորում»: Այս քաղաքականությունը շարունակվեց նաև 20-րդ դարում: Վրաց պատմագրության մեջ առկա է այն տեսակետը, որ հայերը «վրացիներ էին», սակայն տարիների ընթացքում դարձել էին հայախոս Հայոց Եկեղեցու ազդեցությամբ: Այս թեզը բնականաբար չէր կարող իրակա-

նություն լինել: Վրաստանի Դուշեթի գավառում դոմինանտ է եղել վրաց եկեղեցին, այդ իսկ պատճառով հայ եկեղեցին սահմանափակ հնարավորություններ է ունեցել:

1926 թվականի տվյալներով Մուխրանի գյուղախումբը Դուշեթի գավառի ամենահայաշատ բնակավայրն էր: Մուխրանը պատմական նշանակություն ուներ միջնադարից սկսած, հատկապես երբ հաստատվեց Մուխրանի Բագրատիոնիների ճյուղը 16-րդ դարում [7, էջեր 348-350]:

1914 թվականին Մուխրանում բնակվում էր 2416 մարդ, իսկ գյուղը Կովկասյան տարեցույցում նշված է որպես վրացաբնակ [5, էջ 162]:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո՝ 1922 թվականի սկզբին, գյուղում հիմնադրեց «Բարեկամություն» գործընկերությունը: Հետագայում այն իր դիրքերը ամրապնդեց, գրանցվելով Վրացական ԽՍՀ Գյուղատնտեսության ժողովրդական կոմիսարիատի որոշումով: 1922 թվականի փետրվարի 15-ին կազմակերպությունը ուներ իր կանոնադրությունը [9, էջ 231]:

Հայ բնակչությունը Բագալեթում նույնպես դարձել էր վրացախոս: Թվով 1699 հայ բնակչությունից միայն 50 հոգին են հայերենին տիրապետել [2, էջ 89]:

Հայ բնակչությունը Դուշեթ քաղաքում և սոցիալ - տնտեսական կարգավիճակը 1920-ական թվականներին

1918 թվականի ամռանը Խորհրդային Ռուսաստանին հաջողվեց Դուշեթի շրջանում կազմակերպել Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության դեմ առաջին լուրջ հակապետական ապստամբությունը, որ համատեղ պլանավորել էին ՌԿՊ(բ) Կովկասյան տարածաշրջանային կոմիտեն ու Ռուսաստանի Կովկասյան բանակի ռազմական հեղափոխական խորհուրդը: Ռուսաստանի Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը Դուշեթի շրջան ուղարկեց ռազմական հրահանգիչներ և մեծ քանակությամբ զենք (հրացաններ և գնդացիներ): Վրացի բոլշևիկները Դուշեթի շրջանի որոշ գյուղերում կոտորեցին գյուղացիության մի մասին (հիմնականում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ճակատներից վերադարձող զինվորներին, նաև օս և հայ բնակչությանը, մի քանի գյուղերում սպանեցին գյուղական վարչակազմի ներկայացուցիչներին և գվարդիականներին: Ապստամբության սկզբում Դուշեթի շրջանում շատ քիչ վրացական կանոնավոր զորքեր և ժողովրդական գվարդիայի ուժեր կային: Բոլշևիկները և նրանց զինված ջոկատները օգտվեցին դրանից և գրավեցին Դուշեթին:

1918 թվականի հունիսի 25-ին Դուշեթում հրավիրվեց գյուղական պատգամավորների համագումար: Համագումարը հռչակեց շրջանում խորհրդային իշխանություն և ընտրեց շրջանի գործադիր կոմիտե: Հատուկ պատրաստված ջոկատը Հյուսիսային Կովկասից Դարիալի կիրճով ուղևորվեց Դուշեթի՝ բոլշևիկ Սաշա Գեգեչկորիի հրամանատարությամբ: Պատրաստության մեջ էր ռուսական կովկասյան բանակը, որը պետք է Դարիալի կիրճով ներխուժեր Դուշեթի՝ ապստամբներին օգնելու պատրվակով, ապա գրավելու Թբիլիսին: Թբիլիսիի գրավումից անմիջապես հետո ամբողջ Վրաստանում կհայտարարվեին խորհրդային կարգեր: Վրացական կանոնավոր բանակի և Ժողովրդական գվարդիայի կողմից իրականացված ռազմական գործողությունների արդյունքում ապստամբ ջոկատները ցրվեցին և, ի վերջո, ապաստան գտան Հյուսիսային Կովկասում:

Այնուամենայնիվ, 1921 թվականին Վրաստանը բռնի կերպով խորհրդայնացվեց և հռչակվեց իբրև երկրորդ հանրապետություն[10]: Վրաց պատմագրության մեջ այս տեսակետն առավել առարկայորեն դրսևորվեց արդեն վերակառուցման քաղաքական ուղեգծի որդեգրումից հետո: Վրաց պատմաբանները Վրաստանի խորհրդայնացումը համարում են օկուպացիա խորհրդային Ռուսաստանի կողմից: Այս դիտանկյունը դրվեց հետխորհրդային վրացական պատմագրության առանցքում: Դուշեթիում Խորհրդային Ռուսաստանին «բռնակցման» տոնակատարության առաջին հանրահավաքը տեղի ունեցավ մարտի 4-ին: Նմանատիպ հանրահավաք Խորհրդային Վրաստանի աջակցության համար տեղի ունեցավ նաև մարտի 27-ին [11]:

Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո Դուշեթիի տարածքի և բնակչության էթնիկ առանձնահատկությունները հաշվի առնելով՝ 1927 թ. ձևավորվեց առաջին կոլտնտեսությունը (Ցիտելսոֆելի): 1934 թվականին ավարտվեց Ժինվալ-Բարիսախո ճանապարհի կառուցումը: 1928 թվականին Դուշեթի քաղաքը դարձավ շրջ կենտրոն: Խորհրդային շրջանում քաղաքում գործել են պահածոների և կաթնամթերքի գործարաններ, ինչպես նաև վրացական գորգեր հյուսելու արհեստանոց, չնայած դրան, բնակչության մեծ մասը զբաղվում էր գյուղատնտեսական գործունեությամբ:

Ի տարբերություն Դուշեթի գավառի գյուղախմբերի, շրջկենտրոնի հայ բնակիչները չնայած իրենց փոքրաքանակ լինելուն, տոկոսային հարաբերակցությամբ ավելի շատ են պահպանել իրենց մայրենի լեզուն: Քաղաքի 377 հայ բնակչից մայրենի լեզվով խոսել է 61-ը [2, էջ 89]: Գավառի հայ բնակչությունը տասնամյակների ընթացքում դարձել է վրացախոս: Այս իրողությունը պայմանավորում ենք վարվող ազգային քաղաքականությամբ, հայկական դպրոցների բացակայությամբ և Հայ Առաքելական եկեղեցու թույլ գործունեությամբ: Այսպես, գավառում բնակված վրացիները ընդամենը 51.110 հոգի էին, իսկ վրացերենը իր մայրենին է համարել 54.073-ը [2, էջեր 88-89]: Պետք է նշենք, որ միայն հայերը չէին, որ դարձել էին վրացախոս, այլ նաև մնացյալ ազգային փոքրամասնությունները: Այս հանգամանքը առավելապես արդյունք էր վրաց իշխանությունների վարած ազգային քաղաքականության:

Դուշեթի գավառում հայ բնակչությունը ունեցել է գրագիտության բարձր ցուցանիշ: Գավառի 2577 հայ բնակչից գրագետ է եղել 1034-ը: Համեմատության համար արձանագրենք, որ 51. 110 վրաց բնակչից գրագետ է համարվել ընդամենը 10. 851-ը [2, էջ 127]: *Հայերը ցանկացած միջավայրում եղել են ուսումնաստեղ և գիտակցել են* ուսումնառության կարևորությունը, այդ պատճառով հայերի գրագիտության աստիճանը բարձր է եղել:

Ե Ձ Ը Ա Հ Ա Ն Գ ՈՒ Մ: Հայ բնակչությունը դեռևս միջնադարից սկսած ներկայություն է ունեցել Վրաստանի Դուշեթի գավառում: 19-րդ դարի վերջին՝ 1897 թվականի Համառուսաստանյան մարդահամարի արդյունքներով, հայերի թվաքանակը ներկայացված է ըստ դավանական և մայրենի լեզվի պատկանելիության: Մեր կարծիքով՝ վիճակագրական այդ տվյալները չեն արտացոլել իրական թվաքանակը: 20-րդ դարի սկզբներին հայերի թիվը հիշյալ գավառում նվազ չափերով, բայց աճ է գրանցում: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո անցկացված ԽՍՀՄ առաջին Համամիութենական մարդահամարը արձանագրեց հայ բնակչության թվի ավելացումը: Սակայն ցավալի

իրողություն է այն հանգամանքը, որ մեր հայրենակիցներից շատերը տարիների ընթացքում դարձել էին վրացախոս: Այս գործընթացներին զուգահեռ կարող ենք արձանագրել, որ հայերը, ի տարբերություն այլ էթնիկ հանրությունների, բավականաչափ գրագետ էին: Համադրված փաստերի և վիճակագրական տվյալների հիման վրա եզրակացնում ենք, որ չնայած հայ բնակչությունը հիմնականում չէր պահպանել իր մայրենի լեզուն, սակայն կարևորել էր կրթությունը և դիցուկ, ուսանելով վրացական դպրոցներում, պահպանել էր իր ազգային ինքնագիտակցությունը:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. **Կարապետյան Ս.** Հայկական եկեղեցիների Վրաստանում, *ցուցակ և քարտեզ*, Երևան, 1995, <https://raaam.org/wpcontent/uploads/2022/07/%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%AF%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6-%D5%A5%D5%AF%D5%A5%D5%B2%D5%A5%D6%81%D5%AB%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%A8-%D5%8E%D6%80%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%B4.pdf> մուսը 09.02.26
2. *РГБ, Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. 14*, Москва, 1929, ССР Грузии.
3. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* / под ред. и с предисл. Н.А. Тройницкого . - Санкт-Петербург/: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. Т. 69: Тифлисская губерния. - 1905. XVIII, 295 с.
4. Кавказский календарь на 1913 г., Тифлис, 1912.
5. Кавказский календарь на 1915 г., Тифлис, 1914.
6. Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1916.
7. **Գამբրელიძე Գ.**, *ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი*, Tbilisi, 2013.
8. **კვაშილავა ი.** *ახალი ხევის სოციალ-ეკონომიკური ვითარება (XX- საუკუნის საარქივო მასალების მიხედვით)*, კრებ. კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული -XVIII, Tb., 2017 <http://historyoftruso.sangu.edu.ge/wp-content/uploads/2022/03/kek-gv.186-kvashilava-gv.-226-janiashvili.pdf> (მուսը 01.02.25)
9. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 7, თბილისი., 1984.
10. «ვომუნისტი» 10 მარტი 1921, №8.
11. «ვომუნისტი» 30 მარტი 1921, №23.

References

1. **Karapetyan, S.** Armenian Churches in Georgia, list and map, *[հայկական եկեղեցիների Վրաստանում, ցուցակ և քարտեզ]* <https://raa-am.org/schpcontent/uploads/2022/07/%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%AF%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6-%D5%A5%D5%AF%D5%A5%D5%B2%D5%A5%D6%81%D5%AB%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%A8-%D5%8E%D6%80%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%B4.pdf> (in Armenian)
2. RSL, All-Union Population Census of 1926, vol. 14, SSR of Georgia, *[РГБ, Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. 14, Москва, 1929, ССР Грузия, стр. 3-127]*. Moscow, 1929, (in Russian)
3. The First General Census of the Russian Empire of 1897 / edited [and with a preface] by N.A. Troinitsky. *[Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.]*. Pod red. N.A. Trojnitskogo. Saint Petersburg: publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, 1899-1905. Vol. 69: Tiflis. 1905. XVIII, 295 p. (in Russian)

4. Caucasian Calendar for 1913: [*Kavkazskij kalendar' na 1913 g.*, Tiflis, 1912]. (in Russian)
5. Caucasian Calendar for 1915 [*Kavkazskij kalendar' na 1915 g.*, Tiflis, 1914]. (in Russian)
6. Caucasian Calendar for 1917 [*Kavkazskij kalendar' na 1917 g.*, Tiflis, 1916]. (in Russian)
7. **Gamkrelidze, G.** Topoarchaeological Dictionary of Kartli Life. Georgian National Museum, Tbilisi, 2013, [*qartlis tskhovrebis topoarqeologuri leqsikoni, saqartvelos erovnuli muzeumi*] Tbilisi, 2013 (in Georgian)
8. **Kvashilava, I.** Socio-economic situation of Akhali Khevi (according to archival materials of the 20th century), comp. Ethnographic collection of the Caucasus -XVIII, [*akhali khevis sotsial-ekonomikuri vitareba (XX-saukunis saarqivo masalebis mikhedvit), kreb. Kavkasiis etnograpiuli krebuli*] XVIII, Tbilisi, 2017, <http://historyofruso.sangu.edu.ge/wp-content/uploads/2022/03/kek-gv.186-kvashilava-gv.-226-janiashvili.pdf> (in Georgian)
9. Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 7, [*qartuli sabchota enciklopedia, tomi 7*] Tbilisi, 1984 (in Georgian)
10. Komunisti 10 march 1921, №8 [*komunisti 10 marti 1921. №8*] (in Georgian)
11. Komunisti 10 march 1921, №8 [*komunisti 10 marti 1921. №8*] (in Georgian)

Ընդունվել է / Received on: **28. 02. 2026**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **10. 04. 2026**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **15. 05. 2026**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Բարկեն Աշոտի ՂԱԶԱՐՅԱՆ՝ ԵՊՀ-ի պատմության ֆակուլտետի հայցորդ,
Հայաստանի հարակից երկրների ամբիոնի դասախոս, Երևան, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ babkn.ghazaryan@ysu.am, <https://orcid.org/0009-0002-1313-5599>

Babken Ashot GHAZARYAN: Post-Graduate Student at the Faculty of History, YSU,
Lecturer at the Chair of Adjacent Countries of Armenia, Yerevan, RA,
e-mail: babken.ghazaryan@ysu.am, <https://orcid.org/0009-0002-1313-5599>